

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ

Тетяна Ярош,
викладач КВНЗ «Бердичівський
медичний коледж»

Поняття “соціум” або “суспільство” у філософії має багато визначень. Ось деякі з них: “Суспільство – найзагальніша система зв’язів і відносин між людьми, що складається в процесі їхньої життєдіяльності; історично визначений тип соціальної системи (первісне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство); специфічна форма соціальної організації, що склалася в процесі історичного розвитку даної країни”. П.Сорокін дає таке визначення суспільства: “Суспільство означає не тільки сукупність декількох індивідів), але припускає, що ці одиниці не ізольовані одна від одної, а знаходяться між собою в процесі взаємодії, тобто впливають одна на одну, чи іншим чином, стикаються одна з одною і мають між собою той чи інший зв’язок”.

Н. Смелзер у своїй праці “Соціологія” визначає певні умови, які повинні виконуватись, щоб соціальне об’єднання можна було назвати суспільством. До цих умов належать:

- а) певна територія;
- б) поповнення суспільства, головним чином, за рахунок дітонародження;
- в) розвинута культура;
- г) політична незалежність.

Суспільство є надскладною системою, яка форму-

ється в міру розвитку здатності людей відокремлювати себе від природи. Філософія вивчає три основні групи факторів, які обумовлюють розвиток людського суспільства:

- праця (специфічна людська доцільна діяльність);
- спілкування (колективний характер діяльності й життя);
- свідомість (пізнання, інтелект, духовний зміст людської діяльності).

Суспільство (соціум) можна визначити як сукупність всіх форм і способів взаємодії й об’єднання людей. В такому широкому значенні суспільство включає в себе все, що відрізняє цю систему від природно-космічних явищ, дозволяє розглянути створену людиною реальність як особливу форму руху матерії. Суспільство, як система взаємодії людей, визначається певними суперечностями – між природою й суспільством, між різними соціальними спільнотами, між суспільством і особистістю.

Саме така суперечлива особливість суспільної реальності – бути продуктом взаємодії індивідів, відбитком їх суб’єктивності (цілей, інтересів, бажань) і разом із тим

незалежним від них над індивідуальним, об’єктивним утворенням – обумовлює специфіку соціальної закономірності (соціальної детермінації), що якісно відрізняється від закономірностей природи. Суспільне буття та історія людства, оточуючий нас предметний світ складаються з зусиль конкретних індивідів, є результатом їх діяльності, продуктом конкретно-історичної форми ставлення людей до природи. Проте саме цей результат стає об’єктивною умовою людського існування. Незважаючи на те, що люди самі творять свою історію і суспільне життя, форма “включення” їх в суспільно-історичний процес обумовлена не тільки ступенем освоєння ними культурної спадщини, не тільки їх суб’єктивними прагненнями, свободою вибору, але й об’єктивними умовами матеріального виробництва, досягнутим рівнем суспільного розвитку, в тому числі – рівнем суспільної свідомості. Отже, те, що має назву “соціальна детермінація”, є фактором залежності людей від продуктів та результатів їх власної діяльності. Із сукупної діяльності індивідів розвиваються нові

об'єктивні історичні обставини, які, у свою чергу, визначають наступний розвиток людей. Тим самим, не існує закономірних тенденцій історії без діяльності людей. Люди знаходяться в залежності від об'єктивних умов і обставин життя, але разом із тим створюють і змінюють ці обставини.

Структура суспільства, його функції.

Суспільство як система взаємозв'язків і взаємодій індивідів має певну структуру. Структура суспільства має два аспекти. По-перше, це те, що має назву "соціальна структура суспільства", тобто сукупність "мікросоціумів" – соціальних груп, спільнот, які є суб'єктами суспільного життя. По-друге, це є система основних сфер життєдіяльності суспільства (матеріально-економічна, соціально-політична і духовно-культурна) і відповідних їм суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, релігійних тощо). Суб'єктами суспільного життя є самі люди, саме вони творять історію. Творцями соціального процесу вони є разом з іншими людьми, у взаємозв'язку з ними, оскільки кожна людина включена в певну соціальну спільноту чи групу (або в декілька соціальних груп). Тому суб'єктами історичного процесу є не тільки індивіди, але й соціальні спільноти, що формуються на засадах єдності історичної долі, обставин життя, інтересів та цілей індивідуального та суспільного розвитку. Сукупність різноманітних соціальних спільнот, зв'язків між ними складають соціальну структуру суспільства.

Ільїн В.І. в праці "Соціальна стратифікація" розглядає таку класифікацію соціальних груп: "З точки зору групового зв'язку – формальні й неформальні. По-перше, переважає безособистісний

зв'язок, по-друге – особистісний. З точки зору ступеня міцності виділяють короткотривалі групи (натовп, черга), спорадичні групи, що знову створюються час від часу (болільники однієї команди), постійні групи. З точки зору розміру виділяють малі й великі групи. Малою вважається група, в якій усі члени можуть знаходитись в безпосередніх, особистісних або формальних відносинах, не користуючись допомогою посередників. За характером членства... – групи з автоматичним і добровільним членством".

Серед факторів, що обумовлюють формування соціальних спільнот та груп, є і природні (ознаки статі, віку, раси), і соціальні (професійні, культурні та інші ознаки). Так, можна виділити соціально-територіальні спільноти (мешканці міста й мешканці села), соціально-демографічні (чоловіки, жінки, діти, молодь, пенсіонери), соціально-етнічні (сім'я, рід, плем'я, народність, нація, етнос). Для К.Маркса основним критерієм соціального структурування було ставлення до засобів виробництва, до власності. На цьому ґрунтується класовий поділ суспільства – на рабів і рабовласників, селян і феодалів, пролетаріат і буржуазію. У сучасній соціології поряд із поняттям "клас" вживається термін "страта". Теорія стратифікації виділяє певні верстви й спільноти (страти) за ознаками культури, освіти, стилем життя, родом занять тощо. Так, М. Вебер включає в число таких ознак, крім ставлення до власності й рівня прибутку, ставлення до влади і соціальний престиж.

Вирішальним моментом, що визначає власне структуру, є фактори, завдяки яким стало можливим саме його народження й існування: праця, спілкування, свідомість. Вони лежать не тільки

в основі визначення трьох сфер життєдіяльності людей, але й відповідних їм суспільних відносин. Суспільне життя відбувається в трьох основних сферах, або реальних процесах життєдіяльності, – в матеріально-економічній, соціально-політичній і духовно-культурній. Потрібно підкреслити, що визначення трьох основних сфер суспільного життя має певною мірою відносний, умовний характер, тому що реальна людська життєдіяльність – це тісний взаємозв'язок і взаємовплив цих сфер. Абсолютизація якоїсь однієї сфери суспільного життя веде до створення деформованої моделі суспільства.

У процесі багатогранної життєдіяльності людей складаються певні суспільні відносини. М. Вебер суспільними відносинами називав "поведінку декількох людей, співвіднесену за своїм змістом один одному, і що орієнтується на це. Відповідно соціальні відносини повністю і виключно полягають у можливості того, що соціальна поведінка буде носити доступний осмисленому визначенню характер... Тою самою ознакою даного поняття є – нехай навіть мінімальний – ступінь ставлення даного індивіда до іншого. Зміст цього ставлення може бути найрізноманітнішим: боротьба, ворожнеча, кохання, дружба, повага, ринковий обмін, "виконання" погодження, "ухилення" або відмова від нього, суперництво економічного або будь-якого іншого характеру; класова або національна спільність. Таким чином, поняття "соціальні відносини" як таке нічого не говорить про те, чи йдеться про "солідарність" діючих осіб, чи про прямо протилежне". Соціальні відносини охоплюють всі сфери суспільного життя та діяльності. Матеріально-економічні відносини включають у себе виробничі

відносини, технологічні, відносини розподілу, обміну; соціально-політичні – політичні, правові, моральні, класові, національні, соціально-групові; духовно-культурні – моральні, релігійні, художньо-естетичні, наукові відносини.

Суб'єктами суспільних відносин є індивіди та соціальні спільноти, саме їх інтереси та потреби лежать в основі суспільних відносин.

Суспільство, як єдність соціального і індивідуального, спрямоване, по-перше, на забезпечення умов для збереження і розвитку самого соціуму і, по-друге, на забезпечення умов для реалізації й розвитку здібностей індивідів, для задоволення ними своїх потреб.

Основні сфери людської життєдіяльності обумовлюють основні функції суспільства: забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (зростання добробуту, матеріального достатку); регулювання і організацію суспільних відносин (соціально-політичні, етичні гарантії виживання людства, упорядкування й нормалізація політичних, правових, моральних відносин); духовно-культурний розвиток людей.

Суспільне життя в своїй сутності є творчим процесом створення і розвитку людиною, як суспільно-історичним суб'єктом, соціальних умов свого життя. В цьому процесі розвивається і сама людина, збагачуються її можливості, вдосконалюються здібності. Така особливість людського буття визначається в соціальній філософії поняттям “суспільне виробництво”. Суспільне виробництво не обмежується лише економічною сферою (матеріальне виробництво), воно є разом з тим і розвитком різноманітних суспільних відносин та соціальних інститутів (виробництво

форм спілкування), і процесом формування й розвитку духовної сфери людства, суспільних форм свідомості (духовне виробництво). Отже, основні сфери життєдіяльності в їх взаємозв'язку – це і є реальний процес суспільного виробництва як виробництва життя, його суб'єкта – суспільної людини.

Матеріально-економічна сфера є процесом перетворення й освоєння природи з метою створення матеріальних умов і засобів життя. Характер і рівень матеріального виробництва визначається способом освоєння природи, тобто способом виробництва. Спосіб виробництва – це конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Продуктивні сили відображають активне ставлення людей до природи, вони є системою суб'єктивних і речових факторів, які здійснюють “обмін речовин” між суспільством і природою. До складу продуктивних сил входять люди в єдності їх фізичних і духовних сил, з їх історично набутих досвідом виробництва, уміннями, навичками, з їх знаннями, різними формами об'єднання виробничих зусиль. Другим елементом продуктивних сил є засоби виробництва. Засоби виробництва – це сукупність засобів праці (серед яких основними є знаряддя праці) і предметів праці (продуктивних сил самої природи). В історичному розвитку знарядь праці як основного елемента засобів виробництва виділяють три етапи. Перший з них – епоха інструменталізації, епоха панування ручної техніки. Другий етап пов'язаний з появою машин, він набув назви епохи індустріалізації. Сучасний етап розвитку продуктивних сил обумовлений процесом науково-технічної революції, перетворенням науки

в безпосередню продуктивну силу і підвищенням ролі суб'єктивних, духовних здібностей людей в процесі виробництва (йдеться про епоху комп'ютеризації та інформатизації).

Виробничі відносини – це сукупність матеріально-економічних відносин між людьми в процесі виробництва й руху суспільного продукту від виробництва до споживання. Вони є історично-конкретним способом поєднання людей і засобів виробництва на основі певного характеру власності, або способом привласнення людиною умов своєї праці. Саме через спосіб і процес привласнення умов праці реалізуються відносини власності, які є суттєвою характеристикою всієї системи виробничих відносин. Від виробничих відносин відрізняються так звані технологічні відносини, які так само складаються в процесі виробництва, але обумовлені не формою власності на засоби виробництва, а потребами технології й організації виробництва. Це, наприклад, відносини між робітниками різних спеціальностей, між організаторами та виконавцями тощо.

Соціально-політична сфера життєдіяльності – це сфера продукування способів і форм спілкування, правил взаємостосунків між людьми. Вона пов'язана з формуванням в процесі історії соціальних спільнот (конкретно-історичних суспільств, держав, класів, націй, етносів, різноманітних соціальних груп) і соціальних інститутів – форм організації і регулювання стосунків у суспільстві. Однією з найважливіших функцій суспільства є функція організації, упорядкування, нормалізації суспільних відносин. Саме регулятивну функцію виконують соціальні інститути. Вони “обслуговують” всі сфери суспільства, забез-

печуючи соціальну консолідацію й стабілізацію життя всього суспільства. Соціальні інститути – це і певні установи, і сукупність норм і культурних зразків, і система поведінки, відповідна до цих норм. Залежно від сфер життєдіяльності виділяють такі соціальні інститути: економічні (розподіл праці, власність, заробітна плата), політичні, або інститути влади (держава, армія, суд, партії, профспілки тощо), інститут права, освіти, сім'ї, церкви, інститути в сфері культури (традиції й звички, мораль тощо).

Духовно-культурна сфера є процесом духовного виробництва, процесом формування й функціонування об'єктивних форм духовного життя – мистецтва, моралі, релігії, філософії, науки, культурних цінностей, суспільних цілей, ідеалів, а також таких явищ культури, як виховання, освіта. Кожне суспільство у своєму розвитку ґрунтується на певній системі цінностей, норм, ідеалів. Якщо ідеали суспільства, його культура, форми менталітету, свідомості підпадають під загрозу ерозії, то змінюються і суспільні відносини, трансформується сама цивілізація. Суспільне життя в будь-якій формі і на будь-якому рівні визначається духовно-культурними чинниками, які не можна ігнорувати.

Суспільство як історичний процес.

У сучасній філософії співіснують два підходи до типології суспільства, які частково заперечують одне одного, але разом із тим і доповнюють – інформаційний і цивілізаційний. Основною проблемою, на вирішення якої спрямовані ці підходи, є проблема логіки, певного порядку й спрямованості історичного процесу. Чи є історія розвитком, рухом вперед, чи вона є історією

“броунівського руху”, історією локальних, замкнених цивілізацій, не пов'язаних у єдиний загальнолюдський історичний процес. Формаційний підхід однозначно вирішує цю проблему: історія є прогресивним розвитком, лінійним процесом сходження від менш досконалої формації до більш розвиненої. На відміну від нього, цивілізаційний підхід до історії набагато обережніше ставиться до історії, він не передбачає наперед заданого сценарію майбутнього розвитку, заперечує наявність єдиної закономірності історії. Зупинимось на сутності цих двох підходів.

Формаційна теорія ґрунтується на розумінні суспільства як соціально-економічної цілісності, тобто вирішальна роль відводиться економічному фактору. Розробка поняття “суспільно-економічна формація” належить К. Марксу. Саме він уперше висунув ідею матеріалістичного розуміння історії, що значним чином вплинуло на подальший розвиток соціологічної науки. Суспільно-економічні формації – це конкретно-історичні типи суспільства, послідовні “сходження” історичної еволюції, що обумовлені певним способом виробництва і специфічною формою виробничих відносин, насамперед – формою відносин власності. Згідно з формаційним підходом, спосіб виробництва детермінує усю різноманітність суспільних відносин і зв'язків. Основними елементами економічної формації є базис і надбудова. Сукупність виробничих відносин, яка складає економічний лад суспільства, називається базисом. Від базису залежать всі інші суспільні відносини. Він визначає характер і зміст надбудови – ідеологічних, політичних, правових відносин і ідей, організацій і установ, через які ці відно-

сини здійснюються.

Суспільно-економічна формація розглядається як загальна характеристика основних типів суспільства. Первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне суспільство – такі ступені розвитку соціуму. Світовий історичний процес розуміється як лінійне сходження від однієї формації до іншої.

Формаційний підхід, на який спирався К.Маркс в аналізі суспільства, був історично виправданий. Він належав періоду від феодалізму до капіталізму, саме на цьому етапі історії об'єктивні соціально-економічні, технологічні і техніко-економічні процеси однозначно визначали функціонування й розвиток суспільства. Сьогодні формаційний підхід є недостатнім для пояснення історичного розвитку. Причому хибним виявився не цей підхід сам по собі, а його абсолютизація, догматичне ставлення до нього. По-перше, неправомірно стверджувати, що на будь-якому етапі історії соціально-економічні відносини детермінують суспільне життя в цілому. По-друге, уявлення про єдину закономірність, лінійне сходження від формації до формації не залишає місця для свободи людини, для вибору альтернативних шляхів розвитку. Насамперед, історія є проявом творчої діяльності людей, а процес творчості ніколи не можна абсолютно передбачити. По-третє, реальна історія народів, суспільств, держав не вкладається в тісні рамки формаційного розвитку по висхідній, при такій спрощеній схемі втрачається своєрідність і самоцінність кожної культури й цивілізації, вони виступають лише в якості передумов майбутнього досконалого суспільства.

Отже, теорія формаційного розвитку суспільства є історично обмеженою. Вона

була адекватна епосі, яка пройшла під знаком і гаслом наукового й технічного прогресу (XVIII–XIX століття) і відображає об'єктивні тенденції саме цього періоду.

Потребам більш досконалого осмислення сучасного суспільства відповідає цивілізаційний підхід, що утверджується в сучасній філософії. В його основі лежить факт перетворення історії людства в глобальну, загальнолюдську історію. Раніше вона була історією окремих народів, племен, країн, регіонів, культур.

Створення планетарної цивілізації – складний і досить суперечливий процес. Не випадково, що все частіше йдеться про цивілізаційну кризу сучасності. В соціології і філософії став вже загальноприйнятим поділ історії на періоди традиційної (аграрної), техногенної (індустріальної) цивілізації і нової, яка лише формується, але деякі ознаки якої дають підставу називати її постіндустріальною. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6–8 тисяч років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI–XVII століття); інформаційна революція, в яку вступають найбільш розвинені країни сучасності, є початком нової цивілізації.

Термін "цивілізація" досить багатогранний і не має однозначного і чіткого значення. Іноді цивілізацію ототожнюють із поняттям "культура" (коли йдеться про китайську цивілізацію, шумерську, латиноамериканську тощо). Нерідко під поняттям "цивілізація" розуміється більш високий рівень розвитку суспільства, який йде на зміну його вихідному стану (варварству) і який пов'язаний з високим

рівнем техніки й технології. Але у всякому випадку поняття "цивілізація" вживається для характеристики цілісності матеріальної й духовної життєдіяльності людей. Щодо цивілізаційного підходу, який ми розглядаємо, то під цивілізацією тут розуміється певне історичне утворення, відгалуження історичного розвитку, сукупність культур і соціумів, об'єднаних спільними ознаками. Чим же відрізняються типи цивілізацій від економічних формацій?

На відміну від формаційної типології (членування) суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття "цивілізація" фіксує увагу не лише на економічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній. Основу цивілізації складає не лише економічний базис, але в більшій мірі – сукупність культурних зразків ціннісних орієнтирів, цілей, мотивів, ідеалів, що перетворюються в певні психологічні настанови людей. Типи цивілізацій більш глобальні, більш сталі утворення, ніж типи формацій. У межах одного типу цивілізації можливі формаційні відмінності. Розвиток цивілізації є більш могутнім, значущим, довготривалим процесом, ніж зміна формацій. Важливо підкреслити, що кожному типу цивілізації притаманні свої визначальні чинники розвитку, свій власний механізм детермінації.

Традиційна цивілізація охоплює періоди стародавності і середньовіччя – це Стародавня Індія й Китай, Стародавній Єгипет, держави мусульманського Сходу, середньовіччя тощо. Цей тип соціальної організації зберігся і до наших часів, багатьом

країнам третього світу притаманні такі риси традиційного суспільства.

Для традиційної цивілізації притаманні такі риси і ознаки: аграрна спрямованість економіки; екстенсивний і циклічний типи соціального розвитку; високий рівень залежності від природних умов буття, зокрема від географічного становища; консерватизм в соціальних стосунках і способі життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення й збереження прийнятого порядку і наявних структур соціального життя; негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, ustalених норм, звичаїв, авторитету; високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Техногенна цивілізація сформувалась на руїнах середньовічного суспільства. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищими принципами життя людини й суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу й підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стає сама новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, незалежно від соціального походження, автономія індивіда. Саме тут набувають особливого

значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основною настановою діяльності індивіда стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям через реалізацію своїх особистих цілей.

К. Ясперс, один із засновників “цивілізованого” підходу, аналізує у своїй праці причини, які призвели до виникнення особливої “техногенної” цивілізації сучасності. Він вбачає головну причину такої різкої зміни цивілізацій у виникненні машин як заключної ланки між людиною і природою.

Техногенна цивілізація не тільки динамічна й рухлива, але й досить агресивна. Вона подавляє, підкоряє традиційні суспільства та їх культуру. І це не випадково, тому що серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природними й соціальними обставинами. Саме на цьому ґрунтується культ корисності й спрямованості на володіння товарами (речами, людськими здібностями, інформацією як товарними цінностями).

Еволюція західних суспільств XIX–XX століть виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета (збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем) перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Збільшилась частина не стихійних, а організованих зв'язків в суспільстві, зокрема духовне виробництво перетворилось на складну індустрію свідомості. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з другого боку – та ж техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток і потреби, і здібностей людини, внаслідок чого відбувається гуманізація суспільства, заснованого на капіталістичній економіці. Таким чином, техногенна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати, гуманізувати цей базис (проявом чого є розвиток економічного й політичного лібералізму – визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади буржуазії, демократичні свободи тощо). Надбудова (усупереч формацийній теорії) виявила здатність набувати все більшої незалежності від економічного базису.

Висновки

Людська думка не може не прагнути знайти певну логіку, певну впорядкованість розвитку історії, тим більше, що певний порядок в історії інтуїтивно розпізнається. Очевидно, що історичний процес не є лише калейдоскопом, хаосом подій. В ньому можна виділити певні періоди розвитку, певні типи суспільства.

Людська історія є принципово незавершеною. Знаходячись в середині незавершеного процесу, не знаючи його кінця, не маючи іншої системи для порівняння (бо людство – єдине і унікальне, іншого просто немає), не можна сказати, на якій стадії всесвітньої історії як такої людство знаходиться. До того ж історичний процес, на відміну від природних явищ, є процесом людської діяльності і творчості, який передбачити дуже складно.

Ідея прогресу в тому значенні, яке їй надала попередня епоха, може вважатися вичерпаною. Не випадково формаційний підхід до історії змінився у XX столітті на

цивілізаційний. Поняття цивілізації передбачає розгляд історії не лише як історії економіки, а як історії людей, в єдності їх матеріального і духовного життя. Основу цивілізацій складають певні культурні цінності. Кожна епоха є відбитком неповторної унікальної культури, яка є самоцінною і не підлягає порівнянню, не може вимірюватись критеріями прогресу. М. Бердяєв вважав вчення про прогрес (як про поступальний розвиток “сходінками” історії від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш розвиненого) хибним і не виправданим ні з філософської, ні з моральної, ні з наукової точки зору. За такого підходу втрачається самоцінність кожної епохи, покоління, культури. Вони перетворюються лише на засіб майбутнього, більш досконалого суспільства. Насправді ж кожна епоха, кожна цивілізація і культура, за словами одного з істориків, рівною мірою наближена до Бога. Критерій більшої або меншої досконалості, повноцінності або меншовартості щодо періодів історичного розвитку не спрацьовує. Людство все більше розуміє необхідність “рівноправного партнерства”, діалогу різних епох і різних культур. Не випадково, що в період кризи техногенної цивілізації людство все частіше звертається до культурних цінностей традиційного суспільства, вони виявляються такими, що потребують освоєння новою і по-новому.

Безперечно, людство йде вперед, але це скоріше рух від дитинства до юнацтва, від юнацтва до зрілості. Це сходження не до кращого, а до складнішого: це нові труднощі, нова відповідальність, загострення і необхідність подолання нових, більш серйозних проблем.